

Dr hab. Zbigniew Trzaskowski, prof. UJK
Instytut Literaturoznawstwa i Językoznawstwa
Wydział Humanistyczny
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

**Recenzja rozprawy doktorskiej magister Aleksandry Nowak:
„Nieprzerwany dialog”. Twórczość poetycka Adriany Szymańskiej.**

Promotor: Dr hab. Elżbieta Mazur, prof. UR

Kategoria dialogu okazała się dla mgr Aleksandry Nowak skutecznym narzędziem badawczym do wnikliwego oglądu literaturoznawczego twórczości poetyckiej Adriany Szymańskiej z trzech perspektyw: infra-, ekstra-, intertekstowej. Charakterystyczny dla poezji paradygmat monologiczny zawiera w sobie, by posłużyć się określeniem M. Bubera – dialogikę. Liryka bezpośrednia stanowi rodzaj aktu komunikacyjnego, zwrócenia się przez indywidualny sposób kreacji świata przedstawionego do potencjalnego odbiorcy wypowiedzi poetyckiej; jak zauważył M. Bachtin: „Wszelkie słowo literackie mniej lub bardziej ostro wyczuwa swojego słuchacza, czytelnika, krytyka i odzwierciedla w sobie jego zgadywane sprzeciwy, oceny, punkty widzenia”.

Filozofia dialogu – na jej prymarne założenia powołano się w rozprawie – zrehabilitowała komunikację międzyosobową, fundamentalną dla rzeczywistości antropologicznej. Proces formowania się ludzkiego „Ja” warunkuje transcendentne „Ty”. Świadomość ontologiczną „Ja” zyskuje nie jako odpowiednik przedmiotowego „nie-Ja”, ale dzięki inwytacji przez „Ty” do więzi dialogicznej. „Ty” nie można utożsamić z *alter ego*, na odwrót – „Ja” przeistacza się w *alter tu*.

Novalis postawił pytanie, w jakim stopniu język poetycki opisuje rzeczywistość dialogiczną. Jakkolwiek proces kształtowania języka wypowiedzi poetyckiej, kreacji świata przedstawionego, odbywa się wewnątrz autora, ma on niezaprzeczalnie charakter rozmowy. Co więcej, monologu nie da się zainicjować bez czytelnika i w wymiarze ontycznym charakteryzuje go dialogiczność. Jeśli przez „dialog” rozumieć wymianę myśli, słów i zdań, w obrębie tekstów lirycznych zarysowuje się spektrum, w ramach którego mogą zachodzić momenty interlokucyjne.

Odwołując się do platońskiej idei dialogu, a więc samopoznania, do solilokwiiw Aureliusza Augustyna z trzynastu ksiąg *Wyznań* i koncepcji Johanna Gottfrieda Herdera, że rozmowa stanowi zasadniczy element relacji międzyludzkiej, rozmowa ma charakter dialogiczny i perlokucyjny. Debata Gottfrieda Benn'a i Paula Celana na temat monologiczności i dialogiczności wiersza to tylko jeden przystanek na drodze teorii liryki, bowiem ta stawia pytanie w coraz to nowych odmianach. Czy poezja podąża za koncepcją *l'art pour l'art* art, a może próbuje ocenić, jak jej twórcy zwracają się do odbiorcy? Czy poezję cechuje niezależny, zamknięty dyskurs artystyczny? Czy formę liryczną da się utożsamić z istotą, a nie z treścią? A może wiersz powinien – jak to ujął Horacy – dawać czytelnikowi radość lub pożytek, a nawet – jak postuluje R. M. Rilke – skłaniać go do zmiany życia?

Mgr A. Nowak uwzględnia powyższe przesłanki i w swojej pracy, wykorzystując konsekwentnie metodologię hermeneutyczno-fenomenologiczną, ukazuje przestrzeń dialogiczną, w jakiej mieści się mowa wiązana A. Szymańskiej. Podejście fenomenologiczne opiera na analizie ejdetycznej komunikacji językowej. Sens wypowiedzi lirycznej autorki *Monologu wewnętrznego* (Toruń 1975) niejednokrotnie okazuje się inny niż znaczenie jednego użytego słowa – można je zrozumieć przy uwzględnieniu kontekstu wypowiedzi, ponieważ ta sama wypowiedź ma w zależności od sytuacji różne konotacje, przeciwstawne aspekty teleologiczne. Deskrypcja literaturoznawcza musi wykraczać poza tekst skierowany do mówiącego i do odbiorcy wypowiedzi. Sytuację kształtuje zarówno punkt widzenia mówiącego, jak i poziom zrozumienia odbiorcy. Czytanie tekstów na tej podstawie w sposób dialogiczny oznacza wchodzenie w interakcję z nimi na różnych poziomach. Oprócz komunikacji czysto merytorycznej interakcja dotyczy poszerzonego zrozumienia kulturowego, etiologii historycznej lub umiejscowienia tekstu w jego pierwotnym kontekście. Wymienione czynniki składają się na strategię badawczą konsekwentnie realizowaną w całej rozprawie.

Dialogiczność – w monografii przyjęto jej Gadamerowski model – wykracza poza pojęcie dialogu w tym sensie, że nie tylko opisuje interakcję językową, ale zwraca również uwagę na wielość znaczeń/głosów ją determinujących. W odniesieniu do analizowanego przez siebie materiału poetyckiego Doktorantka postrzega „ja” liryczne (tj. każdą postać w wykreowanym świecie) jako inną osobę, podległą estetycznemu udoskonalaniu, a postrzegającego (tj. odbiorcę) jako estetyczny podmiot dopełniający. Obie perspektywy w akcie estetycznym łączą się, tworzą całokształt poetyckiego obrazu. Akt ten polega

na oscylacyjnej zmianie punktu widzenia, co byłoby niemożliwe bez zachodzącej interakcji „ja” i „inny”.

A. Nowak pozostawia otwartymi dwa pytania: czy monologiczne i dialogiczne formy ekspresji są dostępne synchronicznie jako różne aspekty kreowania świata przedstawionego przez A. Szymańską; czy też są różnymi formami diachronicznego rozwoju jej credo poetyckiego. Poddane analizie teksty świadomie sytuuje w szerokim spektrum monologu i dialogu, zdolnym pomieścić liczne formy wyrazu między klarownością a dialogicznością bądź polifonią. Procesy dialogiczne identyfikuje na wszystkich poziomach języka: w słowie, zdaniu; między tekstami, rodzajami tekstów, gatunkami. Wynikające z nich ambiwalencje nie przynależą do konkretnej klasy literackiej. Nawet w języku istnieją niezgodności, poeta może wypełnić rozstęp między myślą a jej tekstowym sformułowaniem. Dialog pozorny z pewnością przybiera postać monologicznego wypowiedzenia, natomiast wiersz w swoim rygorze formalnym może być monologiczny.

Analiza tekstów lirycznych pod kątem dialogiczności dostarczyła mgr A. Nowak informacji o strategiach dyskursywnych autorki *Opowieści przestrzeni* (Wrocław 1999), podważających pozornie monologiczne roszczenia poezji i działających w sposób „reaktywny wobec dyskursu”. W tych okolicznościach twórczość literacką A. Szymańskiej postrzega jako formę lirycznej wypowiedzi, na którą oddziałują impulsy dwóch sił: jednoczące tendencje metrum, formy wiersza, rozbudowanych fraz oraz mnogie (czytaj: dialogiczne) tendencje infratekstowe: wykorzystanie skondensowanej metaforyki, wyczulenie na konkret, intelektualizm. Jeśli nadawcy i odbiorcy nie można wyraźnie oddzielić od siebie, raczej podzielić na kilka głosów, następuje stopniowo regulowane przejście w stronę dialogiczności i polifonii.

Koherentna kompozycja rozprawy wyznacza od strony formalnej tok logicznego wywodu A. Nowak. Dysertację, jak przystało na ujęcie monograficzne, rozpoczęła uwagami wstępnymi, określiła problem badawczy i jasno sformułowała cele pracy, w pięciu rozdziałach zawarła rzeczową argumentację, zwieńczoną przedstawieniem konkluzji w podsumowaniu. Całość opatrzyła obszerną (bagatela – znajduje się na 64 stronicach), skrupulatnie sporządzoną bibliografią załącznikową oraz aneksami. Zwłaszcza pierwszy, wywiad z Adrianą Szymańską, zatytułowany *Mam poczucie więzi z całym wszechświatem*, dookreśla wieloaspektowo wywód z korpusu głównego pracy. Nawet pobieżny rzut oka na zgromadzoną, bogatą literaturę przedmiotu wskazuje wyraźnie, że Autorka znalazła szerokie pole badawcze do oryginalnej, na wskroś pogłębionej analizy literaturoznawczej tekstów poetyckich, dbając o dostateczne uzasadnienie twierdzeń, jasność wywodu

i obiektywizm naukowy. Cytacje, w tym rozbudowane przywołania *ad litteram*, nie zaburzają w najmniejszym stopniu proporcji między tekstem własnym a przytoczeniami, służą albo za punkt wyjścia szczegółowych rozważań, albo potwierdzenie precyzyjne sformułowanych tez.

W literaturoznawczej deskrypcji wypełniającej pięć rozdziałów mgr A. Nowak ujawnia znanstwo zagadnienia, zarówno od strony źródeł, istniejącej literatury przedmiotu, publikacji znanych, ale i odkrywanych w drobiazgowej kwerendzie bezpośredniej kontekstach, jak i w zestawieniu utworów poddanych analizie i interpretacji; prezentuje przy tym bardzo rzetelny warsztat metodologiczny oraz umiejętności badawcze, dzięki którym sprawdza swoje intuicyjne, w punkcie wyjścia, opisy i hipotezy. I tak metoda morfologiczna pozwala na sumienną eksplikację elementów semantycznych i strukturalnych utworów przywołanych w wywodzie. Paralele, porównania, redundancje pozwalają odkryć nie tylko cytaty, zapożyczenia, ale także bardziej skomplikowane wpływy w postaci aluzji, parafraz, również zależności na poziomie wersyfikacyjnym i stroficznym. Metoda zestawień sprawdza się wielokrotnie w rozprawie. Związki nie tylko w sensie tematycznym, ale przede wszystkim w warstwie strukturalnej (gatunkowej) i stylistycznej analizowanych wierszy potwierdzają tezę o ich homogeniczności, jeśli chodzi o dialogowość.

Doktorantka w ramach dialogu biograficznego (rozd. I) bierze pod uwagę fakt wpływania rzeczywistych okoliczności na tekst liryczny. Jak w przypadku każdej interpretacji aergocentrycznej do tego aspektu podchodzi z rozwagą, przestrzega zasady *sine ira et studio*; świadoma, że nie należy wykorzystywać sytuacji życiowej, spekulacji na temat psychologicznych skłonności lub motywów do analizy dzieła literackiego. Jednak, mając na uwadze wspomniane zastrzeżenia, podejmuje próbę rekonstrukcji kontekstu powstawania utworów. Metodologia ta czerpie z repertuaru Nowego Historyzmu, szczególnie badań nad konstelacjami. Analiza dialogu biograficznego okazała się owocna, ponieważ przedstawione zostały konteksty namacalnie filologicznie, np. trwająca prawie ćwierćwiecze korespondencja poetki z Arturem Hutnikiewiczem (*vide* s. 27, przypisy 37n). Wiersze odgrywają w niej istotną rolę, a tym samym spełniają funkcję w rzeczywistej sytuacji komunikacyjnej, jaka podlega opisowi w kategoriach literackich.

Pierwszy rozdział rozprawy doktorskiej zawiera również refleksje poświęcone dialogowi receptywnemu, jaki dokonuje się na pozatekstowym poziomie utworu i uwzględnia formy faktycznego odbioru. Zjawisko szczególnie interesujące, gdy proces recepcji znajduje wyraz literacki. Tu Interpretatorka uwagę skierowała na konkretne formy spośród różnorodności potencjalnych reakcji na tekst liryczny. Bez konieczności uciekania się do metod socjologii czy empirycznych badań społecznych, w ścisłym sensie estetycznym

odbioru, rekonstruuje dialogiczny wymiar procesu recepcji tekstów poetyckich autorki *Opowieści przestrzeni* (Wrocław 1999). W bibliografii obok opracowań w postaci studiów, artykułów, esejów, recenzji znajdziemy sumiennie sporządzony wybór tłumaczeń na języki obce; rejestr spotkań, wieczorów poetyckich, wywiadów, nagród; wierszy dedykowanych A. Szymańskiej.

Bez cienia stylistycznej przesady rozdziałowi drugiemu trzeba przydać miano małego traktatu o topice ciała i cielesności, przynosi bowiem na kanwie dwóch toposów interesujące rozważania o dialogu infratekstowym. Analizowaną w nim motywikę ciała określa szczególnego rodzaju ekspresyjna wizualność, wzmacniana przez metafory somatyczne, rytmikę nawarstwiających się fraz wierszy i wewnętrzne napięcia między elementami świata przedstawionego. Dla wyjaśnienia fenomenu cielesności, jego wymiaru sensorycznego, poetka odwołuje się do plastycznej wyobraźni, prowadzi oryginalny, wsobny dialog z ciałem, traktowanym jako kategoria interpretacyjna i czynnik epistemologiczny, albowiem pozwala zrozumieć dookolną rzeczywistość, fenomeny przyrody, zaglądać w siebie **tu** (przestrzeń ludzkiej egzystencji, biologizm anatomicznych obrazów wewnętrznych – „Stoję wewnątrz siebie z sobą w środku”) i **teraz** w postaci odsyłającej do transcendencji (czas konfrontowany z miłością drugiej osoby, macierzyństwem, chorobą, przemijaniem, starością, śmiercią). Somatopoetyka A. Szymańskiej pozwala dostrzec, w jakim punkcie zaczyna się *humanitas*. Nie wtedy, gdy człowiek zrywa z instynktem, lecz wtedy, gdy nadaje inny wymiar cielesności, gdy poprzez nią wyraża wolność swoją i wolność drugiej osoby, kształtujące się wzajemnie.

Dialog intertekstualny stanowi lejtmotyw rozważań zamieszczonych w rozdziałach trzecim i czwartym. Tu sprawdza się w całej rozciągłości strategia deszyfracji obecności jednego tekstu w drugim poprzez aluzję, semantyczną interferencję, nawiązania do wiersza wcześniejszego. W przeciwieństwie do dialogu infratekstowego nadawca zostaje wyraźnie oddzielony od odbiorcy granicą tekstu. Dla zapewnienia odpowiedniego odczytania zależności między hipotekstem a hipertekstem A. Nowak analizuje najważniejsze wyznaczniki toposu *homo viator*, w całym ich wachlarzu: dynamicznych, statycznych, relacyjnych, immanentnych, transcendentnych, kulturowych. Postrzeganie tychże – jak trafnie zauważyła (s. 14) – z perspektywy polisensorycznej pozwala prześledzić metamorfozy wzmiankowanej topiki, funkcję znaczeniową w nowym otoczeniu i zrekonstruować zapożyczenia w zmieniającym się środowisku tekstowym, tj. dokonać oglądu oryginalnego i nowego kontekstu. W tym celu wykorzystuje podejście fenomenologiczne, oglądu i opisywania tego, co bezpośrednio dane, aby zinterpretować podróż w wielorakich

jej odmianach, poczynając od przemieszczania się w przestrzeni realnej poprzez doświadczenia intelektualne, kulturowe (miejsca pamięci) a kończąc na przeżyciach emotywnych, duchowych.

Z kolei muzyczne filiacje w analizowanych wierszach i poematach prozą poświadczają ich wydźwięk dialogiczny nie tylko zakresem korespondencji sztuk, bardziej organizacją tekstu, warstwami: znaczeniową (neologizmy semantyczne i słowotwórcze), brzmieniową (stosowanie instrumentacji głoskowej, onomatopei), wykorzystaniem układów charakterystycznych dla kinetografii. Dialog przejawia się w architekstualności – relacjach zachodzących w obrębie genologii (rekompozycja muzyczna) i stylu, użyciu terminologii muzycznej (fuga, koncert, madrygał, suita, uwertura); np. zwrot *allegro moderato* z utworu *Ten późny poranek września* oddaje rytmikę i natężenie wypowiedzi lirycznej. Paratekstualność pojawia się w tytułach poszczególnych utworów. Kreacja świata poetyckiego o dwubiegunowej estetyce cechuje się spokojną, zrównoważoną logiką budowania metafor i melodyką fraz. A. Szymańska porusza się w przestrzeni konsonansu między projekcją poetycką a eufonią muzyki. Zarówno jeśli chodzi o szczególny sposób łączenia dwóch bliskich sobie domen twórczej aktywności, jak i dwujęzyczność wypowiedzi charakterystycznej dla poezji i muzyki.

I rozdział ostatni, wybijający na plan pierwszy opis dialogu z Transcendencją, postrzegana z perspektywy poszukiwania przez autorkę *Naglej wieczności* wolnościowego zarzewia wszelkiej nadziei w usakralizowanej rzeczywistości „ludzko-zwierzęco-roślinnej”. Przyroda ożywiona, materia nieożywiona stanowią jeden z komponentów dialogu człowieka z Absolutem, „Bogiem obecnym nawet w nieobecności”. Sacrum, postrzegane z perspektywy metatekstualnej, wymyka się człowiekowi nie tylko dlatego, że przekształca się tło jego egzystencji, lub sama natura się starzeje, jak zauważa poetka. Nie, to człowiek zmienia się w stosunku do rzeczywistości i ulega metamorfozie stan ducha. Nieważne staje się przemijanie, skoro przybliży wieczność. Paradoksalnie, sytuacje graniczne ludzkiej egzystencji, przemijające w układzie *chrónos*, sekwencyjnym porządku godzin, dni, lat ze zwielokrotnioną siłą przypominają o czasie wymiaru *kairós*, chwili radykalnie zmieniającej dotychczasowy przebieg życia, rzecz można – zwiastującej nieśmiertelność. Dialog poetycki, aksjologiczny drogowskaz nadziei, *analogon* Księgi ksiąg powinien służyć prawdzie i utrwalaniu przesłania Boga samego. Miłość bliźnich obdarza poczuciem pełni, zdolnym chronić przed złym czasem i wskazać drogę ocalenia w świecie, gdzie dużo ludzi, a tak często trudno o człowieka, o okruczeństwo.

Powyższa typologia elementów dialogicznych w poezji A. Szymańskiej okazała się użyteczna dla transtekstualnej (odwołuję się tu do określenia G. Genette'a) charakterystyki dialogiczności poezji A. Szymańskiej. Poetka na kartach rozprawy doktorskiej objawia się przede wszystkim jako kreatorka doznań zmysłowych, twórczyni wierszy utrzymanych w tonacji somatycznej, wartościująca archetypy kultury w jej wielorakich przejawach, zainteresowana metafizyką codzienności, nad wyraz świadoma paradoksu ludzkiej egzystencji, rozpiętej pomiędzy cielesnością a transcendencją, gatunkowo powtarzalnej, a osobowo jedynej. Wartość stałą nieprzerwanego poetyckiego dialogu z człowiekiem, kształtującą go rzeczywistością materialno-duchową, wyznacza wytrwałość. Męstwo bycia prowadzi przez zróżnicowane postawy moralne, iluzorycznie przeciwstawne, ale ugruntowane wymogiem szczerości, lojalności względem samej siebie. Wytrwałość skłania uduchowiony instykt poetki do pielęgnowania i poczucia metafizyki pośród naznaczonej kontyngencją doczesności.

Lektura rozprawy dowiodła, że Doktorantka dysponuje nie tylko ponadprzeciętnym rozeznanie twórczości autorki *Naglej wieczności* (Kraków/Wrocław 1984), ale bardzo dobrze rozpoznała i umiejętnie wykorzystwała w procedurze badawczej różnorodne konteksty kulturowe, by wymienić nawiązania do zagadnień estetycznych, religijnych, artystyczno-ideowych. Funkcjonalna selekcja analizowanych tekstów źródłowych (dwadzieścia osiem zbiorów poezji, w tym maszynopis jednego; poezja opublikowana w kilkudziesięciu periodykach i antologiach; inedita), umiejętność właściwego wyboru opracowań z zakresu: filozofii, muzykologii, sztuk pięknych, antropologii, religioznawstwa, teologii, nie wspominając już o opracowaniach historycznoliterackich, świadczą o jej akrybii. Dobór literatury przedmiotu podporządkowano *expressis verbis* celowi badań sygnowanemu tytułem rozprawy. Korzystanie z metody porównawczej podniosło walory badawczego dochodzenia. Zestawianie wyników własnych badań z korpusem przywołań źródłowych i reprezentatywnymi opracowaniami pozwoliło na ukazanie istoty tytułowego zagadnienia, poetyckiego dialogu: przesłania, jakie „ja” liryczne kieruje do podmiotu bądź przedmiotu; komunikatu, który rodzi wielorakie relacje interpersonalne. Przesłania nie sposób oddzielić od kunsztu słowa poetyckiego. Styl to poeta i pragnienie (S. Mallarmé), aby ze słów stworzyć dzieło, którego każda cząstka o sprawdzalnej tożsamości (w praktyce wiersz, bo jest słowem pełnym) byłaby cenna sama w sobie w nieustającym dialogu poezji z rzeczywistością podmiotowo-przedmiotową człowieka.

Uwzględniając powyższe stwierdzenia oraz fakt, że rozprawa pt. „*Nieprzerwany dialog*”. *Twórczość poetycka Adriany Szymańskiej* spełnia wymogi merytoryczno-formalne,

określone w art. 187 Ustawy „Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce” z dnia 20 lipca 2018 roku (Dz. U. 2024 r., pozycja 1571, z późniejszymi zmianami), wnoszę o dopuszczenie mgr Aleksandry Nowak do dalszych etapów postępowania w sprawie nadania stopnia doktora, a także wyróżnienie jej pracy.

Zbigniew Trzaskowski

dr hab. Zbigniew Trzaskowski, prof. UJK

Kielce, 18 XII 2024 r.